

LALƏ HÜSEYNOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
lalə.@.mail.mail.ru.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İNFINİTİVİN LEKSİK - SEMANTİK BAXIMDAN MÜQAYİSƏLİ ARAŞDIRILMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

(İngilis və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)

Açar sözlər: dil, aspekt, funksional, məsdər, tərkib, mübtəda, tamamlıq, sözdönü.

Key words: language, aspect, functional, infinitive, construction, subjective, objective, preposition

Ключевые слова: язык, аспект, функциональный, инфинитив, оборот, подлежащее, дополнение, предлог.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin müqayisəli araşdırılması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Əvvəla, müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin yaranması prosesinin araşdırılması dillərin həmin istiqamətdəki qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirməyə imkan verir. İkinci, belə tərkiblərin tədqiqi dilin və onun leksik sisteminin semantik inkişafı haqqında düzgün təsəvvür əldə etməyə kömək edir ki, bu da dilçilik nəzəriyyəsi baxımından həmişə maraq doğurmuşdur. Məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhı, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktualıq kəsb edir. Məqalədə əsas məqsədımız müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin xüsusiyyətlərinin linqvistik topooloji müqayisəsinin öyrənilməsidir. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün aşağıdakı məsələlərin araşdırılması qarşıya qoyulmuşdur: müxtəlif sistemli dillərdə məsdər və məsdər tərkiblərinin formalaşma yollarını araşdırmaq; məsdər və məsdər tərkiblərinin strukturu və əlamətlərini araşdırmaq, onların əlaqələrini müəyyənləşdirmək;

nıtq prosesində məsdər tərkiblərinin daxilində baş verən struktur variasiyaları təhlil etmək. Bütün cəmiyyət və təbiət hadisələri kimi dil də öz yaranışı, mənşəyi, inkişaf tarixi və müasir mənzərəsi etibarı ilə olduqca zəngin hadisə və qanunauyğunluqlardan, rəngarəng vahidlər sistemindən ibarətdir.

Bu cür mürəkkəb bir prosesin elmi təhlilini vermək, buradakı obyektiv hadisə və qanunauyğunluqları aşkar etmək, hər hansı bir dilin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və s. problemlər dilçilik tədqiqatlarında aşkar olur. Qeyd etdiyimiz kimi, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində məsdər və məsdər tərkiblərinin dildə oynadığı rolu nəzərə alaraq hər iki dildə onun müqayisəli şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur. Məsdər və məsdər tərkiblərinin tədqiqat obyektini kimi seçilməsində əsas məqsəd onların dilçilikdə işıqlandırma dərəcəsini və onun ingilis və Azərbaycan dillərində oynadığı rolu müəyyən etməkdən ibarətdir. İlk baxışdan onlar nə qədər sadə görünsələr də, öz qrammatik quruluşuna, semantik xüsusiyyətlərinə görə çox müxtəlif və geniş imkanlara malikdir. Bildiyimiz kimi, ingilis və Azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsubdur. İngilis dili analitik (flektilik), Azərbaycan dili isə aqqlütinatik dil qrupuna daxildir. Buna görə də, bu dilləri bir-biri ilə tutuşdurmaq ümmi və fərqli cəhətdən aşkar etmək müəyyən mənada çətinlik törədir. Buna baxmayaraq, hər iki dildə felin şəxssiz formalarından olan məsdəri müqayisəli şəkildə öyrənmək vacibdir. Bu mövzu ilə əlaqədar rus və ingilis dillərində əhəmiyyətli dərəcədə elmi ədəbiyyat olduğu halda, felin şəxssiz formaları haqqında Azərbaycan dilində verilən məlumatlar elmin bu sahəsinə olan tələbatı tam ödəmir. Müasir dilçilikdə dil hadisələrinin funksional aspektdə öyrənilməsinə diqqətin əhəmiyyətli dərəcədə artdığını qeyd etmək olar. Funksional yanaşma məsdər tərkiblərinin araşdırılmasında da mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki məsdər felin digər şəxslı formaları kimi əsas nitq hissələrinin arasında yerləşir və ikili xarakter nümayiş etdirir, məhz funksional aspektdə, yəni fəaliyyət prosesində həmin nitq hissələrinin bu və ya digər xüsusiyyətləri özünü biruzə verir. Təbii ki, funksional aspektdə məsdər tərkiblərinin felilik və isimlik dərəcəsinin tədqiqi, məndə işlənmə ehtimalının səviyyəsinin təyin edilməsi, fel və isim arasında aralıq mövqe tutan məsdər tərkiblərinin ikili xarakterinin dərindən araşdırılmasına imkan verir. Baxmayaraq ki, ingilis dilində məsdər və məsdər tərkibləri qərb və rus dilçiliyində dəfələrlə müxtəlif səviyyəli tədqiqat işlərinin obyektini olmuşdur, bir sıra məsələlərə münasibətdə mübahisəli və ya fikr müxtəlifliyinə səbəb olan məqamlar qalmaqdadır. Mübahisəli məsələlər silsiləsindən məsdər və məsdər tərkiblərinin nitq hissələri paradigmasında statusu və yeri, feli isim vahidində feli və ismi əlamətlərin nisbətən, feli isimin müəyyənləşməsinin meyarları və s. misal göstərmək mümkündür. İstər ingilis dilinin, istərsə də Azərbaycan dilinin qrammatikasına dair mənbələrdə məsdən adətən felin şəxssiz formalarından biri hesab olunur və onun felin şəxssiz xüsusiyyətlərindən əlavə həm ismin, həm də felin xüsusiyyətlərinə malik olduğu qeyd edilir. Məsdər də felin digərə şəxssiz formaları kimi feli tərkiblər əmələ gətirmək qabiliyyətinə malikdir. Məsdər tərkiblərində olan komponentləri arasındakı əlaqənin

öyrənilməsi, budaq cümlələr arasındakı oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi morfologiyanın qarşısında dayanan ən vacib problemlərdən biridir.

Onu da əlavə etmək istərdik ki, müasir qrammatikada məsdər tərkiblərinin predikativ birləşmələrə bərabər tutulduğu hallara da rast gəlmək mümkündür. Predikativ birləşmə dedikdə isə dilçilikdə əsas tərəfi felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bundan başqa, məsdər tərkiblərinin, ümumiyyətlə, iki hissədən ibarət olduğu da göstərilir. Həmin birləşmələrdə birinci komponent ya isim, ya da əvəzlilikdən, ikinci komponent isə felin şəxssiz formalarından biri ilə ifadə edilir. Qrammatikada elə buna görə də birinci tərəfi bir qayda olaraq nominal hissə, ikinci tərəfi isə feli komponent adlandırırlar. Belə birləşmələrin komponentləri arasındakı əlaqə mübtəda ilə xəbərin arasındakı əlaqəyə uyğun gəlir. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənovun birgə hazırladıqları «Müasir Azərbaycan dili» kitabında feli birləşmələr aşağıdakı kimi səciyyələndirirlir: «Feli birləşmələrdə hərəkətdə onun aid olduğu, ya da ona aid edilən müxtəlif anlayışlar arasındakı əlaqələr əks olunur. ... Azərbaycan dilində feli birləşmələrin əmələ gəlməsi üç forma ilə – feli bağlama, feli sifət və məsdərlə bağlıdır». O. İ. Musayevin «İngilis dilinin qrammatikası» kitabında məsdər tərkiblərini belə şərh edilir: «Müasir ingilis dilində bir qisim təsirli fellərdən sonra ümumi halda isim (yaxud oyekt halda əvəzlilik) və məsdərlərdən ibarət birləşmə işlədilir və birləşmələr məsdər tərkibləri yaradır. Məsdər tərkibləri ismə və yelə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirən və feldən düzələn formadır. Azərbaycan dilində isimlərdən və isimləşən sözlərdən əvvəl mövqe tutub, onların əlamətini bildirir, təyin olunan sözlə yanaşma əlaqəsi əsasında birləşib zamana. Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Məsələn: Azərbaycan dilində /məktub yazmaq/, /məktubu yazmaq/, /söz demək/, /cihaz işlətmək/, /tifaqı dağıtmaq/ və s.».

Görkəmli dilçi A. İ. Smimitskiyə görə, dildə bir qrup məsdərlər vardır ki, özlərinin semantik və qrammatik təbiətinə görə postpozisiyada işlənmələr onlar üçün norma sayıla bilər. Müasir ingilis dilində felin şəxssiz formalarına feli sifət, cerund və infinitiv (məsdər) aid edilir. Bu formaların təhlili müasir ingilis dilinin quruluşunun ümumi xarakteristikası baxımından maraq kəsb edir və bu formaların səciyyəvi cəhəti felin şəxssiz formaları sisteminin inkişaf etməsi və onların işlənmə xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır. İngilis dilində də felin şəxssiz formaları feli və ismi xüsusiyyətləri olması ilə diqqəti cəlb edir. Məşhur dilçi B. N. Jiqadlo qeyd edir ki, felin şəxssiz formalarının feli əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) onlara xas əlamətlər, lakin özünəməxsus xüsusiyyətlərə də malik olan zaman, tərz və növ;
- 2) vasitəsiz tamamlıq qəbul etmək qabiliyyəti və zərliklə təyin edilməsidir. Bu xüsusiyyət felin şəxslili formalarının daxil ola bildikləri eyni

tipli birləşmələrdə öz əksini tapmışdır. Beləliklə, felilie əlaməti ingilis dilində felin şəxssiz formalarında zaman, tərz və növ kateqoriyalarında və həmçinin öyrənilən formaların fəaliyyət göstərdiyi söz birləşmələrinin xarakteristikasında öz əksini tapır. Müqayisə et: to read a book aloud – I want to read a book aloud. Əksər linqvistik mənbələrdə felin şəxslı formaları şəxssiz formalardan fərqləndirən əsas əlamət kimi feli sifət, gerund və infinitivə şəxs, zaman və tərz qrammatik kateqoriyalarının məxsus olmamasıdır ki, bunun nəticəsi kimi onların felin şəxslı formalarına xas olan xəbər sintaktik funksiyasını yerinə yetirə bilməməsidir. Felin şəxssiz formalarının ismi xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdikləri sintaktik funksiyalarda təzahür edir. Şəxssiz formaların inkişaf tarixi onların tədricən feli sistemə daxil olmasının tarixidir və bunun nəticəsi kimi müasir ingilis dilində onların xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasında həqiqi ismi xüsusiyyətlə müqayisədə feli xüsusiyyətləri daha mühümdür. Məsdər feil və ismə xas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir, İsmi xassəsi məsdərin ilkin xassəsi olub, əsasən onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verir. Məsdərin fele xas xüsusiyyətlərə zaman, növ, tərz kateqoriyalarına malik olması, asılı sözə malik olması və zərfliliklə təyin olunmasındadır. İngilis dilində felin digər şəxssiz formaları kimi, məsdərlər də isimlərlə və əvəzliliklərlə birlikdə sintaktik bərkiblər əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, məsdər felin şəxssiz formalarından biridir və felin xüsusiyyətləri ilə yanaşı, ismin xüsusiyyətlərini də özündə cəmləşdirir. Məsdər üç kompleksin tərkibinə daxil olur: tamamlıq məsdər tərkibi (the Objective with the Infinitive Construction), mübtəda məsdər tərkibi (the Subjective Infinitive Construction) və for sözönlü məsdər tərkibi (the For - to- Infinitive Construction). Tərkibin birinci hissəsi ümumi halda olan isim və ya objekt halında olan əvəzliliklədən ibarətdir. İkinci hissə isə şəxs tərəfindən icra edilən hərəkəti və ya isimlə və ya əvəzliliklə ifadə olunmuş və üzərində iş yerinə yetirilən obyektı bildirən məsdərdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə,
2. Abdullayev K. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Dərs
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. I kitab. -Bakı: 1963.
4. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. -Bakı: Qismət, 2007.

L.Kusseynova

**The comparable investigation of Infinitive and Infinitive constructions
in the modern English and Azerbaijani languages**

Summary

The article deals with one of the non-finite forms of the verb Infinitive and Infinitive constructions in the English and Azerbaijani languages. According to the real sources it has been distinguished that the Infinitive has three constructions in the so-called languages. The article investigates the similar and various characteristics of the Infinitive constructions on both languages.

The explanation of the indicative modal expressing modality in modern Azerbaijan in English language was thoroughly given in this article. The category of the indicative mood, the expression method of modality by grammatical and morphological ways were also explained.

This article deals with the place and the kind of modal types of words in the parts of speech on the English and Azerbaijani language, their situation in the sentences.

Л.Гусейнова

**Сравнительное исследование инфинитива и инфинитивных
оборотов в современном английском и азербайджанском языках**

Резюме

В данной статье изучается инфинитив и инфинитивные обороты, являющиеся безличными формами глагола в современном английском и азербайджанском языках. Становится ясно, что в английском языке есть три вида инфинитивного оборота. А также доказывается, что и в азербайджанском языке есть три вида инфинитивного оборота. В статье изучаются сходные и различительные особенности инфинитивных оборотов в обоих языках. В статье также рассматриваются модальные типы глаголов, их употребление в перфекте, а также различные формы времени, морфологические аспекты модальных глаголов в настоящих и прошедших временах.

В статье также исследуется модальность в современном Азербайджанском и Английском языках, их роль и значение в простых и сложных предложениях, а также исследуется их место значение в части речи в обоих языках.

Rəyçi: Yusif Süleymanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.